

Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки

Світлана Валеріївна Муравйова*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: muravyova0508@gmail.com

Анотація

Через значний і найчастіше навмисний вплив людини на природне середовище виникають серйозні проблеми, що стоять як перед нинішнім, так і майбутнім поколінням людей. Сьогодні етичні, релігійні, політичні та економічні аргументи на користь збереження й захисту довкілля, на жаль, сприймаються в суспільстві недостатньо серйозно. Наші зобов'язання щодо інших людей пояснюють, чому ми маємо їх і щодо навколишнього природного середовища. З іншого боку, дедалі частіше лунають голоси на користь того, щоб визнати той факт, що наші зобов'язання перед природою випливають із прав самих складових природи, її флори та фауни. Це породжує питання щодо визнання прав природи. Конституція окремих держав інтерпретує природу як суб'єкт прав. Передбачуваний взаємозв'язок людини і природи запроваджує системний світогляд. Цей перехід до цілісного наративу служить каталізатором для зростаючого прийняття нового системного світогляду. «Права природи» втілюють у собі особливу позицію сільськогосподарської та екологічної етики, яка встановлює певні обмеження на діяльність людей і виправдовує партнерство з планетою. Юридична рівність сприймається як передумова симетричної концептуалізації людських відносин із планетою. Екологічна політика «зеленої держави» спрямована на забезпечення сталого розвитку, який, з-поміж іншого, передбачає забезпечення екологічних прав людини, зменшення соціально-економічної нерівності, викорінення екологічної несправедливості (як у межах національних держав, так і в регіональному та глобальному масштабі, а також між поколіннями) та забезпечення того, щоб потреби людської економіки не перевищували відновлювальних можливостей екосистем, від яких ця економіка залежить. У цьому контексті існує потреба в дослідженнях політичної та інституційної динаміки національної держави в напрямі відходу від нестійких шляхів розвитку. Життя в умовах сталого («зеленого») політичного порядку, відмінного від нинішнього ліберально-демократичного, заснованого на законах вільного ринку, потребує нових правових, насамперед конституційних, та інституційних інновацій. Мета цієї статті – запросити до широкої дискусії про природу екологічної держави, її зміст і співвідношення з традиційними принципами конституційного ладу, а також вплив на політику національної безпеки. Така дискусія сприятиме визнанню того, що екологізація конституції спрямована на захист національних екологічних інтересів і допомагатиме підвищенню рівня екологічної безпеки.

Ключові слова: екологічна криза; зміни клімату; екологічна справедливість; національні екологічні інтереси; екологічна безпека; екологічна держава; екологічний конституціоналізм; права природи.

Environmental and Climate Crises as a Factor in the Development of Modern Constitutionalism and Environmental Security

Svitlana V. Muravyova*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: muravyova0508@gmail.com

Abstract

Due to the significant and often deliberate human impact on the natural environment, there are serious problems facing both present and future generations of people. Today, ethical, religious, political and economic arguments in favor of preserving and protecting the environment are unfortunately not taken seriously enough in society. Our responsibilities towards other people explain why we have responsibilities towards the environment. On the other hand, there is a growing voice in favor of recognizing that our duties to nature derive from the rights of the very components of nature, its flora and fauna. This raises the question of recognizing the rights of nature. The constitutions of individual states interpret nature as a subject of rights. The assumed interconnectedness of humans and nature introduces a systemic worldview. This shift to a holistic narrative serves as a catalyst for the growing acceptance of the new systemic worldview. The «rights of nature» embody a distinctive position of agricultural and environmental ethics that sets limits on human activity and justifies a partnership with the planet. Legal equality is perceived as a prerequisite for a symmetrical conceptualization of human relations with the planet. The environmental policy of the «green state» is aimed at ensuring sustainable development, which, among other things, includes ensuring environmental human rights, reducing socio-economic inequalities, eradicating environmental injustice (both within nation-states, regionally and globally, as well as between generations) and ensuring that the needs of the human economy do not exceed the regenerative capacity of the ecosystems on which this economy depends. In this context, there is a need for research on the political and institutional dynamics of the nation-state towards moving away from unsustainable development paths. Living in a sustainable («green») political order, different from the current liberal-democratic one based on the laws of the free market, requires new legal, primarily constitutional, and institutional innovations. The purpose of this article is to invite a broad debate on the nature of the ecological state, its content and correlation with traditional principles of constitutionalism, and its impact on national security policy. Such a discussion will contribute to the recognition that the greening of the constitution is aimed at protecting national environmental interests and will contribute to improving environmental security.

Keywords: environmental crisis; climate change; environmental justice; national environmental interests; environmental security; environmental state; environmental constitutionalism; nature rights.

Вступ

У ХХІ ст. людство вступило в нову правову та політичну епоху, в якій невизначеність, непослідовність та явища, що не мають прецедентів, дійсно можуть стати нормою. Міграція людей є і залишатиметься в майбутньому одним із найважливіших наслідків деградації навколишнього середовища і змін клімату. Сьогодні кліматична криза сприймається як найбільш значний виклик, з яким стикалося людство упродовж усієї історії. Обізнаність громадськості та науковий консенсус щодо серйозності змін клімату вражаюче зросли протягом останніх десятиліть, але не привели до більш ефективних політичних заходів. Реалізація положень Кіотського протоколу, схеми торгівлі викидами Європейського Союзу, а також інших флагманських програм для уповільнення змін клімату свідчать про те, що чинні міжнародні кліматичні угоди є недостатньо ефективними для вирішення наявних проблем. Глави окремих держав, керуючись егоїстичними інтересами, утримуються від участі у жорстких кліматичних пактах та сподіваються мати бажаний результат за рахунок діяльності інших країн. Деяким лідерам бракує «політичної волі» для здійснення значущих дій.

Під впливом екологічних і кліматичних загроз та викликів зміни в суспільстві відбуваються у значно більших масштабах, які, зрештою, не можуть бути адекватно зрозумілі й якими важко керувати без дотримання екологічної справедливості. Відповідно до емпіричних даних, масштаби екологічної політики поступово зростають (мова йде про реформування екологічного оподаткування, екологічне перепланування міст, зміни в екологічній інформаційній політиці, поворот в енергетичній політиці; на черзі технологічні, економічні, інфраструктурні зміни), а її інтенсивність та глибина розробки посилюються. Як наслідок, екологічна справедливість, з її трьома керівними принципами (запобіжної справедливості, справедливості в межах покоління та справедливості між поколіннями), розглядається як один із ключових нормативних елементів сучасної екологічної політики [1, с. 12].

Екологічна політика не має єдиної історії, як не має і лінійного характеру, оскільки паралельно застосовувалися та розвивалися різні підходи, а нові дебати з питань екологічної політики відбувалися знову і знову. Екологічна політика європейських держав формувалася й розвивалася завдяки програмним настановам «зелених» політичних партій і рухів, теоріям академічної науки та неакадемічним розробкам. Прибічників екологічної політики

об'єднує насамперед розуміння того, що екологічне питання потребує перегляду концептуальних рамок як традиційної філософії, економічної теорії, так і конституційної теорії.

Проблематика екологічної і кліматичної безпеки є надзвичайно актуальною для українського суспільства. Попри це рівень екологічної освіченості суспільства залишається доволі низьким [2]. Однією з причин такої ситуації є низька екологічна культура вітчизняних журналістів, які значною мірою формують світогляд суспільства¹. Проблема екологізації конституції (екологічний («зелений») конституціоналізм), яка активно досліджується науковцями не лише розвинутих країн Заходу, а й навіть країн третього світу, до сьогодні не посіла належне місце в розробках вітчизняних правників.

Огляд літератури

Піонерами в розробленні проблематики Екологічної конституції Землі починаючи з 1992 р. були українські правники Ю. Туниця [4; 5], Ю. Шемшученко [6], М. Костицький. Їхні багаторічні наукові пошуки отримали узагальнення в колективному монографічному дослідженні «Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади» [7] (2011). Доробок українських правознавців став відправною точкою для висунення й обґрунтування в подальшому ідей прав природи (К. Pietari [8], В. Борейко [9], N. Roderick [10]), а також екологічної держави (N. Low [11], Г. Анісімова [12], Н. Крестовська [13], О. Павлова [14], М. Хилько [15], І. Яковюк [16]), екологічного конституціоналізму (L. Collins [17], L. Mucoz-Bvila та M. A. Lozano-Amaya [18], A. Gomez-Velasquez [19]), екологічного республіканізму (J. Barry [20], A. Fremaux [21]), екологічної демократії (J. Campos [22], J. Wong [23]), екологічного громадянства (A. Machin та E. Tan [24]; J. Wolf, K. Brown, D. Conway [25]) у національному праві. Певним недоліком сучасних вітчизняних розробок є те, що вони переважно проводяться представниками науки екологічного права, тоді як спеціалісти в сфері загальної теорії держави і права, конституційного права, права національної безпеки до неї майже не звертаються, що й обумовлює актуальність цього дослідження.

Мета статті – розглянути та запропонувати ідею доповнення системи конституційних засад принципом «екологічної держави» як важливого засобу забезпечення екологічних прав людини, сталого розвитку, захисту життєво важливих національних екологічних інтересів для сучасного і майбутніх поколінь, що зрештою сприятиме підвищенню ефективності екологічної безпеки.

¹ За результатами опитування Комісії з журналістської етики та Центру екологічних ініціатив «Екодія» (2021), 64 % опитаних медійників вважають, що українські ЗМІ приділяють недостатньо уваги проблемам екології. При цьому 87 % опитаних хотіли б писати з екологічної проблематики; 83 % журналістів відчувають брак знань з теми екології та змін клімату [3].

Матеріали та методи

Сьогодні очевидно, що кількість екологічних катастроф зростатиме, однак наслідки зміни клімату необов'язково одразу втілюються в ураганах, цунамі, посухах, лісових пожежах та інших лихах. У повсякденному житті, і це створює проблему з погляду забезпечення екологічної безпеки і належної відповіді на ці загрози, кліматичні наслідки бувають кумулятивними, невидимими, такими, що сприймаються нашою свідомістю як частина буденної повсякденної реальності. Однак, раптово чи поступово, але людська цивілізація ставатиме більш вразливою, оскільки антропогенні зміни клімату посилюють основні моделі вразливості та осі дискримінації й експлуатації, підривають здатність вразливих груп населення адаптуватися до прогнозованих викликів і загроз [26].

Конституція є основним законом, що визначає політико-правові засади організації та функціонування суспільства і держави, а також головні засади політики національної безпеки. Екологізація конституції є потужним механізмом для переходу від нестійкості до сталого розвитку, сигналом для проведення істотних змін у політичному порядку держави. Головна причина запровадження конституційного принципу «екологічної держави» полягає в тому, що конституція є кращою й адекватнішою основою для захисту екологічних прав людини і здорового навколишнього середовища заради сучасних та прийдешніх поколінь. Закріплення на рівні конституції екологічних цілей держави є втіленням ідеї «зеленої справедливості» [27] і покликане спонукати органи державної влади приймати рішення, що є більш орієнтованими на майбутнє для розв'язання екологічних і кліматичних проблем, а також забезпечення виконання судових рішень. Отже, нагальним завданням є перегляд ключових теоретичних концепцій, таких як суверенітет, конституціоналізм, багаторівневе управління, безпека, щоб покращити розуміння складнощів глобального, регіонального та національного екологічного управління.

Результати та обговорення

Сучасні держави є свідками стрімкої зміни клімату. Екстремальні погодні явища відбуваються з частотою, що не піддається розрахунку вчених. Масове переміщення великих груп людей, дефіцит продовольства, що зростає, повторювані стихійні лиха роблять вразливими держави і народи в усьому світі. Як зазначив Генеральний секретар ООН А. Гутерріш, «кліматична надзвичайна ситуація – це перегони, які ми програємо, але це перегони, які ми можемо виграти» [28].

Учасники дискусій з екологічної проблематики як на міжнародному і регіональному, так і національному рівні, дедалі частіше доходять висновку, що втручання держави у життя суспільства за сучасних умов зберігає своє значення. Г. Хардін і У. Офулс ще на початку 1970-х рр. аргументували необхідність застосування примусових заходів з боку держави для збереження здорового довкілля. Від початку 1990 р. дедалі частіше в наукових публікаціях лунає ідея щодо посилення ролі національної держави в охороні навколишнього середовища [29]. Це пов'язано з тим, що існує загроза того, що «...прийняття рішень щодо вибору технологій і кліматичного майбутнього Землі все більше переходить до рук корпорацій-забруднювачів і великих гравців на фінансових ринках» [30, с. 135]. Водночас дедалі більше стає очевидним, що глобальні зміни навколишнього середовища зменшують спроможність національних держав ефективно виконувати свої функції без співпраці з іншими державами через зменшення їхніх адаптаційних можливостей.

1. Детериторіалізовані (безземельні) національні держави як виклик міжнародному і конституційному праву

На початку ХХІ ст. з'явилися підстави для обговорення можливості виникнення феномену «детериторіалізовані (безземельні) національні держави», або «держави, що зникають» («deterritorialized (landless) nation-states» чи «disappearing States»), з огляду на те, що території окремих держав можуть стати непридатними для життя внаслідок кліматичних змін. Зазначене питання порушувалося здебільшого в засобах масової інформації, тоді як міждисциплінарні наукові та аналітичні дослідження з цієї проблеми трапляються досить рідко.

На міжнародно-правовому рівні вказане питання вперше було розглянуто під час відкритих дебатів у Раді безпеки ООН «Energy, security and climate» (17 квітня 2007 р.). У ході роботи 63-ї чергової сесії Генеральної Асамблеї ООН керівники острівних держав намагалися привернути увагу до проблеми можливої появи «disappearing States». Так, віцепрезидент Республіки Палау від імені Ніуе, Палау та членів Форуму тихоокеанських островів висловив глибоке занепокоєння з приводу дедалі зростаючої загрози, яку кліматичні зміни становлять не лише для нашого сталого розвитку, а й, по суті, для нашого майбутнього виживання. Він зазначив, що «...держави-члени повинні керуватися єдиним міркуванням: врятувати ті малі острівні держави, які сьогодні живуть під загрозою повного зникнення як нації» [31]. Схожу оцінку висловив у своєму виступі і Н. Е. Emanuel Mori, Президент Федеративних Штатів Мікронезії: «Ми повинні підходити до зміни клімату, швидше, з цілісної перспективи... Вона впливає на міжнародний мир і нашу

безпеку, територіальну цілісність і саме наше існування як мешканців дуже малих і вразливих острівних держав» [32]. Н. Е. Mr. Kalkot Matas Kelekele, Президент Вануату, у свою чергу, наголосив на тому, що «...потрібні більш узгоджені дії міжнародного співтовариства для вирішення проблеми зміни клімату як питання безпеки. Без цього деякі тихоокеанські країни «опиняться під водою», а Організація Об'єднаних Націй та її члени не зможуть виконати свій перший і найголовніший обов'язок: відстоювати принципи Статуту» [33]. Тихоокеанські острівні держави, за підтримки інших країн, розробили проєкт резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Зміна клімату та її можливі наслідки для безпеки» (2009) [34].

Відповідно до Конвенції Монтего-Бей (Art. 121 (1)) острів визначається як «природно утворена ділянка суші, оточена водою, яка під час припливу знаходиться над водою» [35]. Таке тлумачення застосовується і до острівних держав. У процесі затоплення острови перетворюються на деякі скельні породи, що виходять на поверхню (of some emergent rocks). Згідно з Конвенцією Монтего-Бей (Art. 121 (3)), «Скелі, які самі по собі не можуть підтримувати людське проживання або господарську діяльність, не мають ані виключної економічної зони, ані континентального шельфу» [35].

Нові обриси затопленого острова породжують питання: чи може він розглядатися як територія, що забезпечує виживання держави? Якщо населення залишається без життєздатної території, яка має уряд, і люди змушені переселятися, чи може бути збережений міжнародно-правовий статус держави? На це питання сучасне міжнародне право відповіді не має.

Хоча, на думку експертів, у XXI ст. така перспектива набуде актуальності лише для декількох острівних держав, найбільш уразливих до зміни клімату, її наслідки для еволюції державності та розвитку міжнародного права потенційно небезпечні через виникнення низки серйозних проблем. Так, Індонезія вже вимушена вдатися до перенесення своєї столиці з м. Джакарта (населення понад 10 млн осіб), північна частина якого продовжує уходити під воду зі швидкістю до 25 сантиметрів на рік¹, на острів Калімантан.

Доповідь ООН підтверджує, що «низько розташовані острівні держави... з великою ймовірністю можуть стати зовсім непридатними для життя задовго до їх повного занурення, що призведе до вимушеного переселення цілих груп населення та урядів... Отже, незалежність уряду також може бути поставлена під сумнів» [36].

Оскільки міжнародне право підтримує існування держав як основи сучасного міжнародного правопорядку, воно розглядає зникнення держави, якому

¹ Згідно з дослідженнями до 2050 р. Джакарта може опинитися під водою на 95 %.

міжнародне право протиставляє принципи опору, подолати який може лише ефективність [37, с. 27–28; 38, с. 24].

Ймовірно, невдовзі міжнародному праву доведеться запровадити принципово нову категорію міжнародних суб'єктів – «Nation ex-situ». Нація ex-situ, на думку М. Беркетт, – це статус, який дозволяє безперервне існування суверенної держави з усіма правами та перевагами суверенітету в сім'ї держав на безстроковій основі. На практиці це вимагало б створення урядової структури, яка могла б здійснювати владу над розрізненим народом [39, с. 345].

Поява таких суб'єктів змусить міжнародне співтовариство переглянути традиційні обов'язкові критерії державності, виключивши з них територію. Це дозволило б детериторіалізованим національним державам зберегти свою державність та суверенітет над громадянами. У цьому зв'язку обговорюються такі підходи: ідея нетериторіальної федерації, в якій суб'єкт, що користується особливим статусом, не визначений територіально [40, с. 36–37]; самоврядна територія у вільній асоціації з іншою державою [41]; уряд у вигнанні як засіб, що дозволяє державі продовжувати своє існування навіть тоді, коли територія є непридатною для життя [41]; також розглядається можливість набуття «державою, що зникає» міжнародно-правового статусу, подібного до статусу Мальтійського ордена [42, с. 47, 50].

Міжнародно-правовий статус «Nation ex-situ» може продовжити існування держави, але вже в новому форматі. Це припущення базується на тому, що «незалежність існуючої держави захищається нормами міжнародного права... так, що держава може... продовжувати існувати як юридична особа, незважаючи на недостатню ефективність» [43]. Держава не припиняє свого існування з поступовим згасанням її території [44, с. 301], адже міжнародне право не визначає мінімальний розмір території чи населення для утворення держави [41, с. 8]. Саме тому територія не обов'язково повинна стати причиною припинення існування держави. Відмова від одного з компонентів держави не обов'язково одразу призводить до автоматичної втрати державності [42, с. 45]. До того ж, на думку F. Duhautoy, існування національних правових систем, заснованих виключно на території, в сучасному світі дедалі більше втрачає сенс. В ім'я глобалізації тріумфує логіка детериторіальних законів [42, с. 46]. Слід наголосити на такому: окремі дослідники вважають, що такі ознаки державності, як постійне населення, ефективний уряд та здатність заходити у відносини з іншими державами, можуть бути втрачені ще до зникнення самої території.

Для позитивного розв'язання проблеми щодо запровадження статусу «Nation ex-situ» потрібно спочатку визначити та обґрунтувати існування детериторіалізованих національних держав («Якщо міжнародне співтовариство

переосмислити необхідні критерії державності, виключивши з них територію, і дозволить островам, що зникають, зберегти свою державність і суверенітет над громадянами, кризу, що насувається, буде відвернено» [45]); визначитися з представництвом такої держави в ООН та інших міжнародних міжурядових організаціях; визначити зміст і порядок реалізації механізму політичної опіки, а також вирішити питання щодо створення урядової структури¹, яка б могла здійснювати владу над розрізненим народом в умовах політичної опіки [47]. Слід зазначити, що незалежність уряду може бути поставлена під сумнів до того, як зникне територія держави: Звіт ООН підтверджує, що невеликі тихоокеанські острівні держави Кірібаті і Тувалу, які стали символами так званих «потопаючих держав», імовірно, стануть повністю непридатними для життя задовго до їх повного занурення під воду, що призведе до вимушеного переселення цілих груп населення та урядів [36].

Вважаємо за потрібне вказати на інші проблемні для конституційного і міжнародного права моменти: неможливість автоматичного набуття громадянами неіснуючого суб'єкта нового громадянства з огляду на відсутність держави- правонаступниці; збереження майнових прав фізичних чи юридичних осіб в умовах фізичного зникнення державної території; неможливість реалізації інституту правонаступництва щодо публічних благ, у тому числі морських просторів; неможливість переведення державних боргів тощо.

У 2021 р. міністр закордонних справ Тувалу (держава в Океанії) Саймон Кава у відеозверненні до кліматичного саміту ООН заявив, що держава готується до переїзду через зміну клімату (Нова Зеландія погодилася надавати статус «екологічного біженця» лише 75 громадянам Тувалу за рік)². Тувалу може стати першою у світі державою, яка здійснить переїзд через кліматичні катаклізми³. Уряд працює над тим, щоб міжнародна спільнота продовжила визнавати Тувалу навіть тоді, коли держава втратить територію⁴.

Якщо міжнародна спільнота не зможе врегулювати це питання, то перед «disappearing States» постане питання, наприклад про добровільне погли-

¹ Pierre-Marie Dupuy зазначає, що в міжнародних відносинах уряди у вигнанні не могли законно представляти державу, яку вони змушені були покинути, оскільки їм бракувало б ефективного необхідного контролю з боку суверенної влади [46, с. 33].

² Уряди Кірібаті і Тувалу в різний час шукали варіанти переселення в Австралію і Нову Зеландію. У 2009 р. повідомлялося, що Індонезія запропонувала здати в оренду острови країнам, які постраждали від зміни клімату. Мальдіви вели переговори про скупку землі в Індії або Шрі-Ланці.

³ Аналогічна доля може спіткати Мальдіви, Кірібаті, Маршаллові острови і Тонга. Населення Кірібаті становить близько 100 000, а тому проблема переселення її мешканців у випадку затоплення території буде значно гострішою.

⁴ Обговорюються технології створення «цифрової нації», щоб громадяни Тувалу не втратили свою ідентичність навіть на новій землі.

нання іншою державою (в рамках права націй на самовизначення). Це б дало змогу громадянам «disappearing States» отримати нове громадянство приймаючої держави. В іншому випадку вони в будь-який час можуть бути вигнанні з її території (традиційний статус біженців не може бути застосований до цілої нації, яку витісняє глобальне потепління). У разі злиття громадяни «Nation ex-situ» отримують громадянство приймаючої держави. Крім того, до приймаючої держави переходить контроль над морською зоною «disappearing States».

2. Політика vs. зміна клімату: роль держави у попередженні екологічних і кліматичних криз

У сучасному світі діапазон загроз національній безпеці постійно розширюється. Стрімко зростаючі екологічні та кліматичні стреси (ерозія ґрунту, нестача води, вирубка лісів тощо), брак продовольства, енергетична криза, вичерпність ресурсів, зростання бідності та нерівності всередині та між державами – ці та багато інших викликів і загроз є свідченням «нежиттєздатності» або «несталого розвитку» окремих держав, регіонів і навіть людства в цілому. Внаслідок усвідомлення цього факту дедалі більше людей розглядають державу як неодмінного або навіть головного учасника у процесі розв'язання сучасних екологічних і кліматичних проблем. Це пов'язано з тим, що рішення щодо використання природних ресурсів, нових форм біотехнологій, зміни клімату, біорізноманіття, використання та зберігання ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї, прийняті державною владою, зачіпають не тільки сучасних людей, а й майбутні покоління як власних громадян, так і громадян сусідніх держав.

Екологічно чистий ґрунт, повітря та вода – це колективні блага, скористатися якими окремі індивіди прагнуть у власних інтересах, але при цьому часто не бажають докласти зусиль, щоб усунути шкоду, якої було завдано їхньою діяльністю. Лише держава сьогодні може протистояти впливу торгівлі та промисловості, основною метою яких є постійне зростання виробництва, збільшення прибутку та ефективне функціонування в умовах жорсткої конкуренції і при цьому, як правило, нехтування потребами захисту навколишнього середовища. Хоча окремі дослідники вважають, що, наприклад, держави з корпоративними механізмами прийняття рішень (зазвичай це промислово розвинуті країни) мають більш далекосяжні екологічні норми та установи, ніж держави з іншими механізмами формування екологічної політики [49; 50]. Але при цьому спостерігається зсув у балансі сил на користь промислових інтересів, що пов'язано з посиленням конкуренції в глобальній економіці, коли відносини між державами та групами інтересів мають тенденцію

зосередитися на підвищенні конкурентоспроможності [51]. Отже, провідна роль держави обумовлена також необхідністю запобігання контрпродуктивній конкуренції між підприємствами. Виробники, які готові дотримуватися екологічних стандартів, часто опиняються в патовій ситуації: вони ризикують бути витісненими з ринку через більш високі ціни на свою продукцію, порівняно з тими підприємствами, які не дотримуються таких стандартів, забруднюють навколишнє середовище, через це мають нижчі виробничі витрати, а тому ціна їхньої продукції на ринку дешевша. Як наслідок, компанії, які дотримуються екологічних стандартів, можуть бути покарані споживачем, якщо екологічно чистий продукт не набуває для них вирішального значення. Нарешті, держава є єдиним суб'єктом, здатним визначати граничні умови для сталого розвитку, безпечні рівні та норми викидів екологічно небезпечних речовин, ухвалювати рішення щодо запобігання та боротьби з різними видами забруднення, здійснювати неупереджену експертизу тощо [52].

На сьогодні висновок про те, що забруднення повітря, води і землі ігнорує державні кордони, вже не потребує спеціального доведення. Саме тому запобігання та контроль за різними видами забруднення вимагають інтенсивної, добре продуманої та організованої роботи не тільки в масштабах окремих громад і субрегіонів, як стверджують прихильники ідеї децентралізації (на думку представників «зелених» політичних партій і рухів, децентралізовані спільноти не руйнують природні ландшафти і налаштовані жити в гармонії з довкіллям, а отже, більш адаптовані до природних екосистем; водночас добровільні екологічні програми, що реалізуються недержавними установами, орієнтовані на бізнес-режими і виходять за межі публічної відповідальності, а тому можуть пом'якшити екологічні проблеми, проте, навряд чи є перспективними інструментами для вирішення екологічних проблем у XXI ст. [53]), але й у масштабах держави в цілому, окремого регіону чи навіть усього світу. На користь наведеного висновку свідчать такі аргументи: навіть за умови дотримання принципу відкритості місцеві громади об'єктивно не здатні отримати загальне уявлення про цілісну екологічну ситуацію в національних чи регіональних масштабах; вони не спроможні проводити складні й дорогі екологічні експертизи і проекти, ефективну реалізацію яких здатна забезпечити саме держава.

Вказані та багато інших аргументів з кінця 1980-х рр. спонукали як суспільство, так і насамперед експертне середовище до усвідомлення потреби в модернізації (корегуванні) сучасної моделі державності відповідно до нових викликів і загроз національній безпеці в екологічній сфері. Окремі аспекти модернізації мали глобальний характер, тоді як інші – локальний. Теорія екологічної модернізації в процесі свого формування стикалася

з конфліктами різних теоретичних поглядів та інтелектуальних традицій [54; 55]. Багато з них, зокрема неомарксистські та теорії деіндустріалізації, є контрпродуктивними. Але в цілому підходи та інструменти теорії екологічної модернізації виявилися корисними для соціально-наукового аналізу та формування екологічної політики, навіть якщо в окремих державах не склалися необхідні умови для становлення й розвитку сучасних екологічних інститутів. Зазначимо, що в підсумку важливість екологізації конституції і чинного законодавства сьогодні визнають навіть екоанархісти та екомарксистки. Так, Мюррей Букчін (Murray Bookchin) у своєму інтерв'ю (2000) визнав той факт, що відсутність владної структури та інститутів призводить зрештою до хаосу та навіть до довільної тиранії, а тому суспільство потребує демократичної конституції та справедливих законів як засобу правового захисту [56].

Зусилля щодо модернізації конституційного порядку держави за умов посилення екологічної та кліматичної кризи є важливими стратегічними кроками на шляху перетворення нинішніх нестійких політичних порядків на сталий стан. Сучасний «зелений конституціоналізм», який заявив про себе в ХХІ ст. [57], полягає в тому, що він пропонує спосіб об'єднати відданість екологічним правам людини, процедурні демократичні права та права на участь, а також політичне регулювання економіки для досягнення соціальних та екологічних, а не лише економічних цілей. Для цього держава має визначитися щодо правових політик, підходів і стратегій власної екологічної політики, а також вимагати дотримання всіма зацікавленими суб'єктами вимог законності.

Слід зазначити, що завдання екологічної політики «зеленої держави» не обмежуються збереженням навколишнього середовища, біорізноманіття або боротьбою зі зміною клімату. На думку Дж. Баррі (John Barry), така політика в широкому сенсі спрямована на забезпечення «...“сталого розвитку”, який, серед іншого, передбачає забезпечення основних прав людини, зменшення соціально-економічної нерівності, викорінення екологічної несправедливості (в межах національних держав і в глобальному масштабі, а також між поколіннями) та забезпечення того, щоб потреби людської економіки не перевищували відновлювальних можливостей екосистем, від яких ця економіка залежить» [58, с. 3–4]. Щоправда, окремі автори ставлять питання, чи слід захищати інтереси майбутніх поколінь за допомогою саме конституційних законів, які обмежують владу державних органів та спонукають їх приймати рішення з урахуванням майбутніх потреб [57, с. 379]. Проте в цілому слід погодитися з думкою, що «зелений» конституціоналізм може стати важливим аспектом забезпечення сталого розвитку суспільства.

Модель ліберальної демократії, що заснована на компромісах, зважуванні різних груп інтересів та політиці малих кроків, погано пристосована до вирішення сучасних екологічних і кліматичних проблем, ураховуючи домінування матеріальних міркувань та короткострокових виборчих циклів у прийнятті політичних рішень. Ліберально-демократична модель державності, навіть за умови входження «зелених» партій до складу парламентської більшості з набором програмних екологічних цілей та участі у формуванні уряду, погано пристосована для реалізації масштабних і глибоких змін, спрямованих на екологічну реконструкцію сучасного суспільства і держави, яка зачіпає сферу виробництва та споживання, з метою забезпечення сталого розвитку.

3. Природа як суб'єкт права: чи відбудеться зміна парадигм у міжнародному та конституційному праві?

На думку багатьох політиків, громадських діячів і науковців, у сучасному світі держава має стати «зеленою». Фонд правового захисту довкілля громад (CELDf), який давно виступає за визнання права довкілля на існування та процвітання, з початку XXI ст. допомагає місцевим громадам і національним урядам закріплювати права природи на нормативному рівні [8]. Починаючи з 2006 р. уряди і місцеві громади окремих країн прийняли правові норми (закони та судові рішення), які визнають природу суб'єктом з невід'ємними правами.

Піонером у правовому закріпленні права природи виступали США. Прийнято вважати, що питання про визнання об'єктів природи екологічною особистістю як спосіб захисту природи порушується в американських наукових колах з 1970-х рр. Насправді перші наукові розробки у цьому напрямі були зроблені ще наприкінці 1940-х рр. і пов'язані з Альдо Леопольдом (Aldo Leopold). У книзі «A Sand County Almanac», яку опубліковано в 1949 р., але яка набула популярності лише після перевидання в 1970 р., коли вперше святкували День Землі, А. Леопольд закликав припинити зловживання землею, розглядати її як товар, що належить нам. Замість цього, він запропонував сприймати землю як спільноту, до якої ми належимо, використовувати її з любов'ю та повагою. Розвиток такої етики є одночасно «еволюційною можливістю та екологічною необхідністю» [59].

Інший американський автор, професор права К. Д. Стоун, у своїй роботі «Чи мають дерева стояти?» стверджував, що інтереси довкілля слід визнавати окремо від інтересів людини, чим започаткував наукову дискусію [60] про надання навколишньому середовищу юридичних прав [61]. У 1972 р. суддя У. О. Дуглас в окремій думці у справі *Sierra Club v. Morton* запропонував виробити федеральне правило, що дозволяє розглядати екологічні питання

у федеральних агентствах або федеральних судах від імені неживого об'єкта, який може бути спустошений, спотворений або зазнає вторгнення доріг і бульдозерів, і де збитки є предметом громадянського обурення. На його думку, суспільне занепокоєння щодо захисту екологічної рівноваги природи має привести до наділення екологічних об'єктів правом для пред'явлення позову з метою їх збереження. При цьому він зазначив, що неживі предмети (наприклад, судно, корпорація) іноді є сторонами судового процесу [62].

CELDF допоміг місту Тамаквва, штат Пенсильванія, розробити і прийняти перше у світі місцеве розпорядження, яке закріплювало права природи (2006) [63]. З 2006 р. до 2022 р. у США субнаціональні уряди прийняли 13 правил, що визнають права природи у своїх юрисдикціях, включаючи муніципальні постанови, хартії місцевого самоврядування та поправки до конституцій штатів.

Після США підхід щодо нормативного закріплення прав природи був із певними особливостями втілений Еквадором¹ (2008), Болівією² (2010) та Новою Зеландією³ (2014, 2017). За систематизованими даними Програми ООН «Гармонія з природою», станом на 2022 р. 30 держав світу містять норми (чи проекти норм), закріплені в національних конституціях або законах та інших нормативно-правових актів, разом із актами органів місцевого самоврядування, які визнають право природи, а також низкою судових рішень

¹ У Конституції Еквадору (2008), до розробки проекту якої долучався CELDF, уперше кодифіковані права природи. У статті 71 зазначено: «Природа, або Пача-Мама, в якій відтворюється і виникає життя, має невід'ємне право на повагу до її існування, а також на підтримання і відновлення її життєвих циклів, структури, функцій та еволюційних процесів. Усі особи, громади, народи і нації можуть звертатися до органів державної влади з проханням забезпечити дотримання прав природи». Стаття 72 проголошує право природи на відновлення. Крім того, прийнято низку судових рішень, спрямованих на захист прав природи. Отже, в Конституції Еквадору права природи виводяться на основі внутрішньої цінності природи [64].

Відповідно до статті 71 кожна людина, спільнота чи народ можуть вимагати від державних органів дотримання прав природи. Теоретично сама природа має право на захист і суди можуть вимагати усунення незаконних збитків, завданих довкіллю внаслідок діяльності людини. Крім того, особи, які не є власниками землі, також можуть порушувати судові позови на відновлення пошкодженої природи [65].

² У 2010 р. Болівія ініціювала проведення міжнародної конференції, під час якої внесла на розгляд світової спільноти проект Всесвітньої декларації прав Матері-Землі. У 2010 і 2012 роках було прийнято два закони, що регламентують права Матері-Землі. У Болівії права природи виводяться з прав людини на якість життя та захист навколишнього середовища [66–68].

³ У 2014 р. парк Ті Уревера, прабатьківщина народу тухо, став першим природним об'єктом у країні, який набув статусу юридичної особи. У 2017 р. Нова Зеландія надала річці Уонгануї статусу юридичної особи. У грудні того ж року було підписано Протокол про взаєморозуміння щодо національного парку Егмонт (Таранакі Маунга), який стане спільною відповідальністю місцевих маорі та уряду. Згідно з Протоколом уся земля, що належить Короні, у Національному парку буде наділена юридичною особою. Це означає, що земля належатиме самій собі і матиме такий самий захист, що й громадянин [69].

від національного до наднаціонального рівня [70]. Якщо раніше ці процеси розвивалися переважно в США (на рівні місцевих громад), а також країн третього світу (Еквадор, Болівія), то протягом 2018–2022 рр. вони почали проявлятися також у розвинутих країнах (Австралія, Бельгія, Іспанія, Канада, Нідерланди, Франція, Швейцарія), про що свідчить прийняття законів, локальних актів, а також подання відповідних позовів до судових інстанцій.

Організація Об'єднаних Націй сприяє налагодженню діалогу з інститутами громадянського суспільства про шляхи просування до гармонійних відносин із природою. ООН висунула пропозиції щодо досягнення парадигмальних змін, які потрібно здійснити, щоб Планета залишалася у життєздатному стані. Однак для досягнення цієї мети необхідно забезпечити зв'язок між західним і незахідним правовим мисленням та традиціями в екології знань, яка однаково цінує різні епістемології. Варто зауважити, що пріоритет в ініціюванні розроблення і прийняття Екологічної конституції Землі як рамкового міжнародно-правового документа належить українським ученим, зокрема, Ф. Бурчаку, М. Костицькому, С. Кравченко, Ю. Туниці та Ю. Шемшученку, які вперше оприлюднили її на міжнародній науковій конференції з проблем федералізму в нью-йоркському Університеті «Хофстра» (1992). Відповідно до цієї ідеї Статут ООН має бути доповнений двома новими цілями: досягнення сталого розвитку та захист довкілля, також пропонувалося створити Раду екологічної безпеки, Верховну організацію ООН з питань довкілля, Міжнародний екологічний суд, Міжнародну екологічну поліцію, Міжнародний екологічний банк [4; 6]. У пізніших розробках українських вчених за зразок для Екологічної конституції Землі пропонувалося взяти Договір, що засновує Конституцію Європейського Союзу [5].

Ідею про метанорми прав природи висвітлено в доповідях Генерального секретаря ООН (2013 р.), резолюціях Генеральної Асамблеї ООН (зокрема у резолюції A/RES/70/208 [71] 2015 р. щодо розвитку «права Землі»), енцикліці Папи Римського Франциска «Laudato Si» [72] (2015), міжнародних форумах з питань зміни клімату та Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року [73, с. 44, 47].

У жовтні 2022 р. група вчених (М. Bender, R. Bustamante, K. Leonard) виступила з ініціативою, відповідно до якої міжнародне право має розвиватися, щоб відбивати невід'ємні права океану на існування, процвітання та відродження базується на новому філософському підході, який піднімає наше природне середовище на позицію рівності з людством (це передбачає трансформацію нашого мислення від категорій «власність і відокремленість» до категорії «люблячої взаємозалежності»; перехід від відносин, побудованих

на ідеях панування і відокремленості, до цілісності й взаємного посилення; ставлення до океану як до сутності, що заслуговує на права, повагу і навіть шанування), а не розглядає його, як було прийнято, як окрему сферу експлуатації. Відповідно до «права Землі», «права природи» (одна з правових рамок у зведенні права Землі) визнають природу як таку, що має цінність просто через її власну внутрішню цінність. Не через те, що вона може забезпечити як власність або ресурс, дозрілий для експлуатації, а просто як «жива істота» сама по собі [74].

Процес створення норм, що регулюють відносини з природою, відбувається одночасно як на субнаціональному і національному, так і на міжнародному рівнях¹, при цьому його вплив поширюється у кількох напрямках. Майже одночасне розроблення багатьма державами схожої (але не уніфікованої) політики та запровадження подібних інститутів певним чином пояснюється їх включеністю у світове суспільство, що сприяє культурним процесам ізоморфізму за допомогою побудови ідентичності, навчання та імітації.

Нормативно-правові акти, що закріплюють права природи, у різних державах містять неоднакові відповіді на такі ключові питання: як визначити природу носієм прав; які права визнавати; хто може виступати від імені природи; чи повинен хтось нести відповідальність за захист прав природи [73, с. 48–58].

Зважаючи на те, що традиційно правові системи спрямовані на забезпечення прав та інтересів людей², надання прав природі свідчить про принципове переосмислення призначення права (як відомо, європоцентричні суб'єкт-об'єктні припущення лежать в основі міжнародного права навколишнього середовища та кліматичного права). Слід погодитися з тим, що «надання прав природі – це новий підхід до екологічного права, який концептуалізує природний, не пов'язаний з людиною світ, як такий, що вартий захисту заради нього самого, а не лише як те, що має використовуватися на благо людей» [8, с. 38].

У цілому посилення на конституційні права природи науковці розцінюють як своєрідний доказ загальної відповідальності за захист природи, але при

¹ Так, в Еквадорі Конституція (2008) визнає права на всю природу; у Новій Зеландії діють Закони Te Urewera Act (2014) та Te Awa Tupua Act (2017), кожен з яких надає права на певну екосистему; у США субнаціональні органи влади ухвалили закони, що визнають правові природи у своїй юрисдикції, включаючи муніципальні постанови, хартії самоврядування та поправки до конституції штатів.

² Закон про види, що перебувають під загрозою зникнення, який було ухвалено з метою захисту видів, у розділі «Висновки, цілі та політика» зазначає, що види, які перебувають під загрозою зникнення, мають «естетичну, екологічну, освітню, історичну, рекреаційну та наукову цінність для нації та її народу», підкреслюючи, що його мета, принаймні офіційно, є антропоцентричною [75].

цьому не сприймають його як юридичний імператив. Не передбачається й використання судової системи у разі порушення відповідних конституційних норм у випадку Еквадора.

Слід також зазначити, що саме на конституційному рівні закладено певну суперечність між різними цілями: підвищення рівня життя і зупинення деградації навколишнього середовища. Річ у тім, що певний ступінь деградації докілья часто розглядається як необхідний крок для реалізації цілей уряду щодо підвищення рівня життя населення.

4. Екологічна держава: переосмислення концепції демократичної, соціальної правової держави

Розширення сфери міжнародного екологічного права, як зазначає Ю. Шемшученко, адекватно не відбивається на стані навколишнього середовища [6, с. 4]. Тому науковці, які представляють політико-правову думку Заходу, надають перевагу моделі екологічної («зеленої») держави, що розглядається як нова складова в концепції демократичної, соціальної правової держави¹. Ця концепція державності продемонструвала здатність адаптуватися до нових історичних обставин, загроз і викликів, вона є менш бюрократизованою і більш децентралізованою порівняно з патерналістськими моделями держави.

Розвиток концепції демократичної, соціальної правової держави за рахунок включення до неї нової складової – екологічної держави передбачає переоцінку мети діяльності держави і покликаний забезпечити сталий розвиток суспільства (перехід до сталого розвитку визнається домінуючим викликом та можливістю, що стоїть перед людством у XXI ст.), який, зокрема, передбачає забезпечення основних прав людини, зниження соціально-економічної нерівності, викорінення екологічної несправедливості (у рамках національних держав, глобально та між поколіннями), а також забезпечення того, щоб потреби економіки не перевищували регенеративні можливості екосистем, від яких вона залежить [58, с. 4].

Екологічна («зелена») держава, що ґрунтується на певних екологічних цінностях, покликана забезпечити захист навколишнього середовища заради того, щоб зберегти умови, придатні для належного життя як сучасних, так і майбутніх поколінь. Екологічна держава – це сильна, демократично відповідальна держава, яка відстоює суспільні інтереси і цінності; вона виступає за екологічну демократію, яка має транснаціональний характер. Екологічна держава – це не окремий «етап» розвитку, а, швидше, «змінна сукупності практик, технологій та дискурсів» [76]. Питання охорони навколишнього

¹ Ідея «екологічної»/«зеленої» держави вперше починає обговорюватися науковцями в контексті реформування соціальної держави з кінця XX ст. (див: [11]).

середовища посідають у політичному порядку денному такої держави одне з провідних місць (за значенням вони поки що поступаються лише економічним імперативам), незалежно від того, представлені «зелені» партії в правлячих коаліціях чи ні. Така держава максимально ґрунтується на згоді та мінімальному застосуванні примусу. Важливою характеристикою екологічної держави є те, що вона піклується не лише за забезпечення екологічної безпеки на власній території, а й бере активну участь у вирішенні екологічних проблем на регіональному рівні та міжнародній арені. Вона є учасницею колективних дій, спрямованих на захист довкілля; прихильницею ідеї екологічної справедливості; уникає егоїстичних підходів до вирішення проблем; бере на себе як в односторонньому, так і багатосторонньому порядку відповідальність за те, щоб не допустити перенесення соціальних та екологічних витрат за межі власної території та в майбутнє.

Екологічна політика, що реалізується в рамках екологічної держави, не допускає утвердження «екологічної диктатури», а навпаки, передбачає збереження ринкової економіки і вільної конкуренції (економічні рішення, що мають своєю умовою розвиток, інвестиції, виробництво та споживання — сфери, які зазвичай вважаються «приватними» в ліберально-демократичній теорії, «керуватимуться» екологічними та соціальними нормами, які дотримуються державою [77, с. 148]), але за умов запровадження певних екологічних обмежень (наприклад, запровадження високих штрафів за порушення екологічного законодавства), передбачення фінансових стимулів для екологічної реструктуризації шкідливого виробництва й використання екологічно чистого виробництва та технологій, впровадження екотехнологій. Отже, така держава є постліберальною, а не антиліберальною: зазнає критики ідея ліберального індивідуалізму, який передбачає підпорядкування суспільних інтересів індивідуальним, але конституційна архітектура ліберальної демократичної держави в цілому зберігається. Слід зазначити, що такий підхід до розуміння екологічної держави йде врозріз із анархічним розумінням, яке пронизує «зелену» політичну літературу. Важливе значення в такій державі має формування такого якісного стану індивідуальної, групової і суспільної свідомості, за якого громадяни свідомо робитимуть свій вибір на користь екологічно чистої продукції.

Функціонування екологічної держави передбачає дотримання базових принципів на різних рівнях суспільства: досягнення екологічної стійкості; запобігання (передбачення) екологічних ризиків у майбутньому; розподільча (міжпоколінська) справедливість; обережність; судова відповідальність; обережне поводження з природою та принцип «забруднювач платить».

Екологічна безпека є одним із пріоритетів «зеленої держави». При цьому слід зазначити, що не будь-яка екологічна політика відповідає за змістом концепції «зеленої держави»; відповідно і зміст політики у сфері екологічної безпеки є похідним від того, яка концепція держави реалізується.

При визначенні змісту політики у сфері екологічної безпеки як складової політики національної безпеки «зеленої держави» слід брати до уваги такі міркування. Національні уряди часто приймають рішення, що можуть серйозно впливати на життєві перспективи та умови життя прийдешніх поколінь. Останні, відповідно, не мають можливості впливати на процеси прийняття політичних рішень попередніми поколіннями. У цьому зв'язку виникає питання, чому концепція справедливості, яка базується на правах людини, обмежується захистом інтересів покоління людей, яке живе сьогодні. Якщо захист прав людини передбачає захист усіх людей, то в цьому разі майбутні покоління також повинні мати законне право вимагати, щоб їм були забезпечені основні можливості автономного життя. Отже, наші зобов'язання перед майбутніми поколіннями обумовлюють наш обов'язок обмежити зміну клімату. Саме тому набувають актуальності питання щодо того, чи зобов'язаний національний уряд нести моральну відповідальність і, відповідно, захищати інтереси майбутніх поколінь на конституційному і законодавчому рівні; обмежувати владу державних органів та спонукати їх приймати рішення з урахуванням майбутніх потреб. На думку Kristian Ekelı, моральна відповідальність перед нащадками обмежена через нашу нездатність передбачати, як нинішні рішення вплинуть на людей у майбутньому. Незнання темпів та напрямів науково-технічного розвитку знижує нашу відповідальність у часовому вимірі, оскільки досить важко передбачити інтереси та потреби майбутніх поколінь у ресурсах. Водночас можна припустити, що майбутні покоління матимуть ті самі основні фізичні та біологічні потреби, що й ми. Саме тому ми можемо й повинні нести відповідальність за дії, що завдають шкоди критичним ресурсам, які необхідні для задоволення фізіологічних потреб майбутніх поколінь [78].

Не менш важливого значення при визначенні змісту політики в сфері екологічної безпеки набуває завдання щодо подолання екологічної несправедливості (наприклад, розташування місць небезпечних, зокрема токсичних, відходів, розміщення непропорційно великої кількості сміттєзвалищ), а отже, недопущення проявів екологічного расизму¹ (навмисних чи ненавмисних)

¹ Бенджамін Чевіс у 1982 р. дав таке визначення терміна «екологічний расизм»: «екологічний расизм – це расова дискримінація у формуванні екологічної політики, забезпеченні дотримання правил і законів, навмисне націлювання кольорових спільнот на об'єкти токсичних відходів, офіційне санкціонування небезпечної для життя присутності отрут і забруднювачів у наших громадах, а також історія виключення кольорових людей з керівництва екологічними рухами» [79, с. 406-407].

та маргіналізації окремих держав, внутрішньодержавних регіонів, расових, етнічних або малозабезпечених груп. Попри те, що кількісно виміряти та задокументувати екологічну несправедливість важко, слід погодитися з тим, що на існування такої несправедливості вказує непропорційне розміщення екологічних небезпек між державами і всередині держави, а також несправедливий розподіл екологічних ресурсів.

В основі руху за екологічну справедливість¹ лежить боротьба за розширення прав і можливостей окремих держав і внутрішньодержавних регіонів, расових, етнічних або малозабезпечених, які до цього часу були відсторонені від прийняття екологічних рішень [79]. При цьому слід усвідомлювати, що подолання екологічної несправедливості за допомогою державної політики – це непросте завдання, оскільки воно може передбачати складні та дорогі локальні, національні чи навіть глобальні втручання.

Отже, сенс запровадження екологічної держави полягає в тому, щоб покласти на органи державної влади зобов'язання щодо уникнення та запобігання ухваленню правових і політичних рішень, які можуть завдати збитків найважливішим природним ресурсам, що необхідні для забезпечення основних фізіологічних (біологічних та фізичних) потреб майбутніх поколінь.

Висновки

Екологічна політика викликає значний науковий інтерес, а також має широку політичну підтримку, яка особливо сильна в «зелених державах», де він має важливий квазіконституційний статус. Однак практична реалізація екологічної політики, як видається, значно відстає від суспільних прагнень.

Дискусії з приводу припинення існування держави через зміну клімату передбачають обговорення питань, які лежать в основі норм міжнародного

¹ За визначенням Агентства з охорони навколишнього середовища США (EPA), принцип екологічної справедливості означає «справедливе ставлення та значуще залучення всіх людей, незалежно від раси, кольору шкіри, національного походження чи доходу, до розроблення, впровадження та забезпечення дотримання екологічних законів, правил та політики. Справедливе ставлення означає, що жодна група населення, внаслідок політики або економічного безправ'я, не змушена нести непропорційно велику частку негативного впливу на здоров'я людини або навколишнє середовище забруднення або екологічних наслідків, що виникають у результаті промислової, муніципальної та комерційної діяльності або виконання федеральних, державних, місцевих і плеємінних програм і політики» [80].

На думку німецьких дослідників, «поняття «екологічна справедливість» стосується того, як певні аспекти природоохоронної діяльності, а також стан довкілля співвідносяться з нормативними засадами сучасних суспільств» [1].

Правова культура далеко не всіх держав сприймає ідею екологічної справедливості. Так, у Німеччині спостерігалася певна зневага до нормативно-етичних постулатів як у соціальному, так і в політичному дискурсі. Етичні питання відігравали підпорядковану роль, на що вказує несприйняття міжнародного дискурсу «кліматична справедливість» [1].

права. Значна частина цих дискусій відбувається абстрактно. Це може призвести до прийняття хибної політики на рівні міжнародного співтовариства. Ефективне управління міграційними процесами, пов'язаними зі зміною клімату, а також державами, що зникають, сприятиме як регіональній стабільності та безпеці через мінімізацію гуманітарних криз та уникнення конфліктів, так і збереженню соціально-економічного розвитку.

Визнання нації *ex-situ* є новим, але виправданим тлумаченням держави, яке міжнародне право могло б толерувати і включити до свого категоріального апарату. Модифікована система політичної опіки може виявитися життєздатною моделлю для ефективної участі в міжнародному співтоваристві тих, хто був змушений покинути свої домівки через зміну клімату. Стрижнем цього механізму буде збереження подальшого самоврядування таких країн опікунами, які обираються їхніми колегами і які діють на користь нації *ex-situ*.

З початку ХХІ ст. метанорми про права природи почали з'являтися в конституціях і законах, локальних актах територіальних громад окремих держав, а також актах міжнародних міжурядових і неурядових організацій, судових рішеннях. Ці акти і рішення відображають загальні нормативні переконання щодо внутрішньої цінності природи, необхідності для людей сприймати себе як її частину й обов'язок людей жити в гармонії з природою. Ефективність функціонування екологічної держави залежить від її здатності залучати широке коло суб'єктів до процесу обговорення політики, сприяння пошуку консенсусу під час прийняття рішень та досягання компромісів між різними суспільними і громадськими інтересами. Ухваленню політичних рішень з питань екологічної безпеки мають передувати діалоги, обміни думками між державними органами, науковцями та представниками різних усталених суспільних інтересів, особливо в галузі екології, енергетики, промисловості та транспорту. Під час розроблення екологічної і кліматичної політики екологічна держава не повинна обмежуватися діалогом виключно з авторитетними економічними суб'єктами. Вона має прагнути до взаємодії з новими учасниками, зокрема з менш організованими групами. Це дозволить розглядати альтернативні сценарії розвитку подій і процесів та уникнути маргіналізації таких суб'єктів. Ці заходи забезпечать установа атмосфери взаємної довіри, налагодження тісної співпраці, сприятимуть загальному розумінню проблем політики екологічної безпеки і визначенню відповідних заходів цієї політики.

Список використаних джерел

- [1] Diefenbacher H., Diewell M., Philips J., Leggewie K., Sommer B., Petschow U., Pissarskoi E., Zieschank R. Konzepte gesellschaftlichen Wohlstands und ökologische Gerechtigkeit. Texte 45/2014. Umweltbundesamt. URL: <https://www.umwelt->

- bundesamt.de/publikationen/konzepte-gesellschaftlichen-wohlstands-oekologische (last accessed: 21.11.2022).
- [2] Ставлення населення до питань охорони довкілля. URL: <http://epl.org.ua/announces/stavlennia-naseleattia-do-pytan-okhorony-dovkillia/> (дата звернення: 21.11.2022).
- [3] 87 % медійників хочуть висвітлювати тему екології, але відчувають брак знань – опитування. URL: <https://detector.media/community/article/194313/2021-11-30-87-mediynykiv-khochut-vysvitlyuvaty-temu-ekologii-ale-vidchuyayut-brak-znanoruytuvannya/> (дата звернення: 21.11.2022).
- [4] Tunytsya Y. Ecological Federalism in the Context of Regional and World Development. *Contributions in Political Science*. No. 357. GREENWOOD PRESS Westport, Connecticut, London, 1995. P. 296–303.
- [5] Туниця Ю. Екологічна Конституція Землі: сутність і концептуальні засади. *Вісник НАН України*. 2005. № 11. С. 32–42.
- [6] Шемшученко Ю. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення. *Вісник НАН України*. 2007. № 9. С. 3–7.
- [7] Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади / за ред. Ю. Ю. Туниця. Львів : РВВ НЛТУ України, 2011. 440 с.
- [8] Pietari K. Ecuador's Constitutional Rights of Nature Ecuador's Constitutional Rights of Nature: Implementation, Impacts, and Lessons Learned. *Willamette Environmental Law Journal*. 2016. P. 37–94. URL: <https://willamette.edu/law/resources/journals/welj/pdf/2016/2016-f-welj-pietari.pdf> (last accessed: 21.11.2022).
- [9] Борейко В. Є. Права природи і права тварин / Київ. Еколого-культ. центр. Київ : Логос, 2017. 56 с. (Серія «Охорона дикої природи». Вип. 81).
- [10] Roderick N. The rights of nature. *The University of Wisconsin Press*. 1989. 290 p.
- [11] Low N. The Green State, Rethinking Democracy and Sovereignty. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2005. Vol. 29, issue 3. P. 706–707. https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2005.00616_3.x.
- [12] Анісімова Г., Шинкаръов О. Еколого-правова складова розвитку громадянського суспільства. *InterConf*. 2022. № 99. С. 438–445. <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.02.2022.047>.
- [13] Крестовська Н. М., Проць О. Є. Держава, дружня до довкілля, як протизвага екологічним ризикам сучасності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 21–26. <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2020.02>.
- [14] Павлова О. В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 20 с.
- [15] Хилько М. І. До питання про екологічний характер української правової держави. *Політологічний вісник : зб. наук. праць*. Київ, 2000. С. 232–236.
- [16] Яковюк І. В., Купрійова О. О. «Екологічний» конституціоналізм як правова основа політики національної безпеки в ХХІ сторіччі. *Актуальні питання становлення та розвитку сучасного конституціоналізму в Україні (до 26-ї річниці Конституції України)* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 23 черв. 2022 р.) / редкол.: М. В. Корнієнко, Є. О. Львова, М. М. Юрченко. Одеса : ОДУВС, 2022. С. 46–49.
- [17] The Ecological Constitution: Reframing Environmental Law, by Lynda Collins Routledge, 2021, 140 pp. <https://doi.org/10.4324/9780429277320>.

- [18] Mucoz-Bvila, L., & Lozano-Amaya, M. A. La democracia ambiental y el Acuerdo de Escazú en Colombia a partir de la Constitución Ecológica de 1991. *Revista Derecho del Estado*. 2021. No. 50. P. 165–200.
- [19] Gomez-Velasquez A. The «constitutionalization» process of the international environmental law in Colombia. *Revista de Derecho*. 2016. No. 45. P. 1–31.
- [20] Barry J. Green republicanism and a 'Just Transition' from the tyranny of economic growth. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2021. Vol. 24, issue 5. P. 725–742. <https://doi.org/10.1080/13698230.2019.1698134>.
- [21] Fremaux A. After the Anthropocene: Green Republicanism in a post-capitalist world. Palgrave Macmillan. 2019. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-11120-5>.
- [22] José Zapata Campos, M., Careno, S., Kain, J.-H., Oloko, M., Reynosa, J. P., & Zapata, P. Inclusive recycling movements: a green deep democracy from below. *Environment and Urbanization*. 2021. Vol. 33, issue 2. P. 579–598. <https://doi.org/10.1177/095624782096762>.
- [23] Wong J. K. A Dilemma of Green Democracy. *Political Studies*. 2016. No. 64 (1_suppl). P. 136–155. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12189>.
- [24] Machin A. & Tan E. Green European citizenship? Rights, duties, virtues, practices and the European Green Deal, *European Politics and Society*. 2022. <https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2118984>.
- [25] Wolf J., Brown K., & Conway D. Ecological citizenship and climate change: Perceptions and practice. *Environmental Politics*. 2009. No. 18(4). P. 503–521. <https://doi.org/10.1080/09644010903007377>.
- [26] Rajan R., Kerns T. The Declaration on Human Rights and Climate Change: a new legal tool for global policy change. *Journal of Human Rights and the Environment*. September, 2017. Vol. 8, No. 2. P. 217–253
- [27] Biesecker A. Vorsorgendes Wirtschaften, in: Werner Rätz, Tanja von EganKrieger, Barbara Muraca, Alexis Passadakis, Matthias Schmelzer, und Andreas Vetter (Hrsg.): *Ausgewachsen! Ökologische Gerechtigkeit. Soziale Rechte. Gutes Leben*, VSA: Verlag Hamburg, 2011. P. 75–84.
- [28] The Climate Crisis – A Race We Can Win. URL: <https://www.un.org/en/un75/climate-crisis-race-we-can-win>. (last accessed: 21.11.2022).
- [29] Jänicke M. Über ökologische und politische Modernisierungen. *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht*. 1993. No. 2. P. 159–175.
- [30] Lohmann L. Climate Crisis: Social Science Crisis. In: Voss M. (eds) *Der Klimawandel*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. 2010. P. 133–153. https://doi.org/10.1007/978-3-531-92258-4_8.
- [31] Statement by the Honorable Elias Camsek Chin Vice President of the Republic of Palau to the 63RD Regular Session of the United Nations General Assembly. New York, 25 September, 2008. URL: https://www.un.org/en/ga/63/generaldebate/pdf/palau_en.pdf (last accessed: 21.11.2022).
- [32] Address by H. E. Emanuel Mori President of the Federated States of Micronesia. Before the 63rd United Nations General Assembly. New York, 25 September, 2008. URL: https://www.fsmgov.org/fsmun/ga63_main.htm (last accessed: 21.11.2022).
- [33] Vanuatu President H. E. Mr. Kalkot Matas Kelekele. New York, 26 September, 2008. URL: <https://www.un.org/en/ga/63/generaldebate/vanuatu.shtml> (last accessed: 21.11.2022).

- [34] Resolution adopted by the General Assembly [without reference to a Main Committee (A/63/L.8/Rev.1 and Add.1)] 63/281. Climate change and its possible security implications. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/res-63-281.php>. (last accessed: 21.11.2022).
- [35] The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) called Montego Bay Convention (dated 10.12.1982). URL: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/08/8-01/unclos.xml#treaty-header1-1> (last accessed: 21.11.2022).
- [36] United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Climate Change and Statelessness: An Overview, 6th session of the Ad Hoc Working Group on Long-Term Cooperative Action (AWG-LCA 6) under the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) (1 to 12 June 2009), Bonn, Germany.
- [37] Koller D. S. The End of Geography: The Changing Nature of the International System and the Challenge to International Law: A Reply to Daniel Bethlehem. *European Journal of International Law*. 2014. Vol. 25, No. 1. P. 25–29. <https://doi.org/10.1093/ejil/chu005> (last accessed: 21.11.2022).
- [38] Bethlehem D. The End of Geography: The Changing Nature of the International System and the Challenge to International Law. *European Journal of International Law*. 2014. Vol. 25, issue 1. P. 9–24. <https://doi.org/10.1093/ejil/chu003> (last accessed: 21.11.2022).
- [39] Burkett M. The Nation Ex-Situ: On climate change, Deterritorialized Nationhood and the Post-Climate Era. *Climate Law*. 2011. Vol. 2, issue 3. P. 345–374. <https://doi.org/10.3233/CL-2011-040>.
- [40] Bauböck R. Multinational Federalism: Territorial or Cultural Autonomy? Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations 2/01. 2001. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1410044/FULLTEXT01.pdf> (last accessed: 21.11.2022).
- [41] McAdam J. «Disappearing States», Statelessness and the Boundaries of International Law. *UNSW Law Research Paper*. 2010. No. 2. URL: <http://ssrn.com/abstract=1539766> (last accessed: 21.11.2022).
- [42] Duhautoy F. Global warming: an incubator of deterritorialized states. *Polish Review of International and European Law*. 2014. Vol. 3, issue 3-4. P. 35–51.
- [43] Knop K. Diversity and self-determination in international law 61. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. Xxii. 434 p.
- [44] Combacau J., Sur S. Droit international public, 7e éd, éd Montchrestien. Paris, 2006. 896 p.
- [45] Osterloh K. A. Self-determination and the problem of territory: a case for landless states. American University in Cairo, Thesis. AUC Knowledge Fountain. 2021. URL: https://fount.aucegypt.edu/retro_etds/2410 (last accessed: 21.11.2022).
- [46] Dupuy P.-M. Droit international public, 9e éd, éd Dalloz, coll. Droit public & Science Politique, Paris, 2008.
- [47] Burkett M. The Nation Ex-Situ: On climate change, deterritorialized nationhood and the post-climate era. *Climate Law*. 2011. Vol. 2, No. 3. P. 345–374. <https://doi.org/10.3233/CL-2011-040>.
- [48] Blühdorn I. The legitimation crisis of democracy: emancipatory politics, the environmental state and the glass ceiling to socio-ecological transformation. *Environmental Politics*. 2020. Vol. 29. No 1. P. 38–57. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1681867>.
- [49] Kronsell A., Khan J., Hildingsson R. Actor relations in climate policymaking: Governing decarbonisation in a corporatist green state. *Environmental Policy and Governance*. 2019. No. 29. P. 399–408. <https://doi.org/10.1002/eet.1867>.

- [50] Duit A. The four faces of the environmental state: Environmental governance regimes in 28 countries. *Environmental Politics*. 2016. Vol. 25, issue 1. P. 69–91. <https://doi.org/10.1080/09644016.2015.1077619>.
- [51] Crouch C. Neocorporatism and Democracy. In C. Crouch, & W. Streeck (Eds.). *The diversity of democracy: Corporatism, social order and political conflict*. Aldershot : Elgar, 2006. P. 46–70.
- [52] Geus Marius de. The Ecological Restructuring of the State, in *Doherty, Brian and Geus, Marius de(eds.) Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights and Citizenship*. London and New York : Rutledge, 1996.
- [53] Papa M. The Voluntary Environmentalists: Green Clubs, ISO 14001, and Voluntary Environmental Regulations (review). *Global Environmental Politics*. 2008. Vol. 8, No. 2. P. 156–158.
- [54] Schlosberg D. Ecological modernisation, American style. *Environmental Politics*. 2008. Vol. 17, issue 2. P. 254–275. <https://doi.org/10.1080/09644010801936206>.
- [55] Barry J. and Doran P. Refining green political economy: from ecological modernisation to economic security and sufficiency. *Analyse and kritik*. 2006. Vol. 28, issue 2. P. 250–275.
- [56] Vanek D. Interview with Murray Bookchin. *Harbinger, A Journal of Social Ecology*. 2001-2002. Vol. 2, No. 1. URL: <https://social-ecology.org/wp/2001/10/harbinger-vol-2-no-1-%E2%80%94murray-bookchin-interview/> (last accessed: 21.11.2022).
- [57] Ekeli K. S. Green Constitutionalism: The Constitutional Protection of Future Generations. *Ratio Juris*. 2007. Vol. 20, No. 3. P. 378–401.
- [58] Barry J. Towards a Green Republicanism: Constitutionalism, Political Economy, and the Green State. *The Good Society*. 2008. Vol. 17, No. 2. P. 3–11. <https://doi.org/10.1353/gso.0.0040>.
- [59] Leopold A. *A Sand County Almanac: With Essays on Conservation from Round River*. Ballantine Books, 1970. 295 p.
- [60] La naturaleza con derechos: de la filosofía a la política. Alberto Acosta y Esperanza Martínez (compiladores). Ediciones Abya-Yala, Quito, 2011. 376 p.
- [61] Stone Ch. D. Should Trees Have Standing? – Towards Legal Rights for Natural Objects. *Southern California Law Review*. 1972. No. 45. P. 450–501.
- [62] Sierra Club v. Morton Sec. Int. No. 70-34. Supreme Court of the United States. 405 U.S. 727. URL: <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload684.pdf> (last accessed: 21.11.2022).
- [63] Tamaqua Borough, Schuylkill County, Pennsylvania. Ordinance No. 612 of 2006. URL: <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload666.pdf> (last accessed: 21.11.2022).
- [64] Constitution of the Republic of Ecuador, 2008. URL: <https://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html> (last accessed: 21.11.2022).
- [65] Mason I. Earth, rights and insects: A holistic approach to environmental law. *Environmental Law Management*. 2007. No. 19. P. 87–92.
- [66] Sixty-fourth session. Agenda item 53 (d): Sustainable development: protection of global climate for present and future generations. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/356/85/PDF/N1035685.pdf?OpenElement> (last accessed: 21.11.2022).
- [67] Law of the Rights of Mother Earth. URL: <http://www.worldfuturefund.org/Projects/Indicators/motherearthbolivia.html> (last accessed: 21.11.2022).

- [68] Ley Marco de la Madre Tierra y Desarrollo Integral Para Vivir Bien : Ley No. 300 de 15 de Octubre de 2012 Decreta. URL: <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload655.pdf> (last accessed: 21.11.2022).
- [69] Cheng D. Mt Taranaki will be granted special legal status similar to Te Urewera and the Whanganui River. 2017. URL: https://www.nzherald.co.nz/kahu/mt-taranaki-will-be-granted-special-legal-status-similar-to-te-urewera-and-the-whanganui-river/VTRFLCDR6Y7BSUE2C6I5PXI7MM/?c_id=1&objectid=11963982 (last accessed: 21.11.2022).
- [70] Rights of Nature Law and Policy. URL: <http://harmonywithnatureun.org/rightsOfNature/> (last accessed: 21.11.2022).
- [71] Harmony with nature : resolution / adopted by the General Assembly. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/821075?ln=ru> (last accessed: 21.11.2022).
- [72] Encyclical Letter “Laudato Si” of the Holy Father Francis on Care for our common home. URL: https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html (last accessed: 21.11.2022).
- [73] Kauffman C. M. and Martin P. L. Constructing Rights of Nature Norms in the US, Ecuador, and New Zealand. *Global Environmental Politics*. 2018. Vol. 18, issue 4. P. 43–62. https://doi.org/10.1162/glep_a_00481.
- [74] Bender M., Bustamante R., Leonard K. Living in relationship with the Ocean to transform governance in the UN Ocean Decade. *PLoS Biol* 20(10): e3001828. 2022. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.3001828> (last accessed: 21.11.2022).
- [75] 16 U.S. Code § 1531 1(a)(3) – Congressional findings and declaration of purposes and policy. URL: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/16/1531> (last accessed: 21.11.2022).
- [76] Swatuk L. The Green State in Africa by Carl Death (review). *Global Environmental Politics*. 2017. Vol. 17, No. 2. P. 156–158.
- [77] Lambacher J. The Green State – Rethinking Democracy and Sovereignty (review). *Global Environmental Politics*. 2004. Vol. 4, No. 4. P. 148–151.
- [78] Ekeli K. S. Environmental Risks, Uncertainty and Intergenerational Ethics. *Environmental Values*. 2004. Vol. 13, No. 4. P. 421–448. <https://doi.org/10.3197/0963271042772578>.
- [79] Mohai P., Pellow D. N., Roberts J. T. Environmental Justice. *Annual Review of Environment and Resources*. 2009. Vol. 34. No. 1. P. 405-430. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-082508-094348>.
- [80] Institute of Medicine (US) Committee on Environmental Justice. *Toward Environmental Justice: Research, Education, and Health Policy Needs*. Washington, DC : National Academies Press (US), 1999. <https://doi.org/10.17226/6034>.

Referenses

- [1] Diefenbacher, H., Duewell, M., Philips, J., Leggewie, K., Sommer, B., Petschow, U., Pissarskoi, E., Zieschank, R. Konzepte gesellschaftlichen Wohlstands und ökologische Gerechtigkeit. Texte 45/2014. Umweltbundesamt. Retrieved from <https://www.umweltbundesamt.de/publikationen/konzepte-gesellschaftlichen-wohlstands-oekologische>.
- [2] Attitude of the population to environmental protection issues. Retrieved from <http://epl.org.ua/announces/stavlennia-naselennia-do-pytan-okhorony-dovkillia/>.
- [3] 87 % of media want to cover environmental issues, but lack knowledge - survey. Retrieved from <https://detector.media/community/article/194313/2021-11-30->

87-mediynkiv-khochut-vysvitlyuvaty-temu-ekologii-ale-vidchuvayut-brak-znan-opytuvannya/.

- [4] Tunytsya, Y. (1995). Ecological Federalism in the Context of Regional and World Development. *Contributions in Political Science*, 357. GREENWOOD PRESS (pp. 296-303). Westport, Connecticut, London.
- [5] Tunytsia, Yu. (2005). Ecological Constitution of the Earth: essence and conceptual foundations. *Bulletin of NAS of Ukraine*, 11, 32-42.
- [6] Shemshuchenko, Yu. (2007). Ecological constitution of the Earth: from idea to practical implementation. *Bulletin of NAS of Ukraine*, 9, 3-7.
- [7] *Ecological Constitution of the Earth. Methodological principles.* (2011). Yu.Yu. Tunitsa (Ed.). Lviv: Lviv Regional Branch of the National League of Industrialists and Entrepreneurs of Ukraine, 440.
- [8] Pietari, K. (2016). Ecuador's Constitutional Rights of Nature Ecuador's Constitutional Rights of Nature: Implementation, Impacts, and Lessons Learned. *Willamette Environmental Law Journal*, pp. 37-94. Retrieved from <https://willamette.edu/law/resources/journals/welj/pdf/2016/2016-f-welj-pietari.pdf>.
- [9] Boreiko, V.E. (2017). Nature rights and animal rights / Kyiv. Ecological and religious center. Kyiv: Logos. *Series: "Wildlife protection"*, Issues. 81.
- [10] Roderick, N. (1989). The rights of nature. *The University of Wisconsin Press*, 290.
- [11] Low, N. (2005). The Green State, Rethinking Democracy and Sovereignty. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(3), 706-707. https://doi.org/10.1111/j.1468-2427.2005.00616_3.x.
- [12] Anisimova, G., & Shinkarev, O. (2022). Ecological and legal component of civil society development. *InterConf*, (99), 438-445. <https://doi.org/10.51582/inter-conf.19-20.02.2022.047>.
- [13] Krestovska, N.M., Prots, O.E. (2020). Environmentally friendly state as a counterweight to environmental risks of the present. *Journal of Kyiv University of Law*, 1, 21-26.
- [14] Pavlova, O.V. (2017). *Legal basis for the formation of an ecological state with the participation of the public.* PhD Thesis. Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University.
- [15] Khilko, M.I. (2000). To the question of the ecological character of the Ukrainian legal state. *Political Science Bulletin: collection of scientific papers*, pp. 232-236. Kyiv.
- [16] Yakoviyk, I.V., Kupriyova, O.O. (June, 2022). "Ecological" constitutionalism as a legal basis of national security policy in the XXI century. *Topical issues of formation and development of modern constitutionalism in Ukraine (to the 26th anniversary of the Constitution of Ukraine): materials of the All-Ukrainian scient. and pract. conf.* M.V. Kornienko, E.O. Lvova, M.M. Yurchenko (Eds.), (pp. 46-49). Odesa, OSUIA.
- [17] The Ecological Constitution: Reframing Environmental Law, by Lynda Collins Routledge. (2021). <https://doi.org/10.4324/9780429277320>.
- [18] Mucoz-Avila, L., & Lozano-Amaya, M.A. (2021). La democracia ambiental y el Acuerdo de Escazú en Colombia a partir de la Constituciyn Ecolygica de 1991. *Revista Derecho del Estado*, 50, 165-200.
- [19] Gomez-Velasquez, A. (2016). The «constitutionalization» process of the international environmental law in Colombia. *Revista de Derecho*, 45, 1-31.
- [20] Barry, J. (2021). Green republicanism and a 'Just Transition' from the tyranny of economic growth. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 24(5), 725-742. <https://doi.org/10.1080/13698230.2019.1698134>.

- [21] Fremaux, A. (2019). *After the Anthropocene: Green Republicanism in a post-capitalist world*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-11120-5>.
- [22] José Zapata Campos, M., Carenzo, S., Kain, J.-H., Oloko, M., Reynosa, J. P., & Zapata, P. (2021). Inclusive recycling movements: a green deep democracy from below. *Environment and Urbanization*, 33(2), 579-598. <https://doi.org/10.1177/0956247820967621>.
- [23] Wong, J.K. (2016). A Dilemma of Green Democracy. *Political Studies*, 64 (1_suppl), 136–155. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12189>.
- [24] Machin, A. & Tan, E. (2022). Green European citizenship? Rights, duties, virtues, practices and the European Green Deal, *European Politics and Society*. <https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2118984>.
- [25] Wolf, J., Brown, K., & Conway, D. (2009). Ecological citizenship and climate change: Perceptions and practice. *Environmental Politics*, 18(4), 503-521. <https://doi.org/10.1080/09644010903007377>.
- [26] Rajan, R., Kerns, T. (September, 2017). The Declaration on Human Rights and Climate Change: a new legal tool for global policy change. *Journal of Human Rights and the Environment*, 8(2), 217-253.
- [27] Biesecker, A. (2011). Vorsorgendes Wirtschaften, in: Werner Rätz, Tanja von von EganKrieger, Barbara Muraca, Alexis Passadakis, Matthias Schmelzer, und Andreas Vetter (Hrsg.): *Ausgewachsen! Ökologische Gerechtigkeit. Soziale Rechte. Gutes Leben*, VSA: Verlag Hamburg, 75-84.
- [28] The Climate Crisis – A Race We Can Win. Retrieved from <https://www.un.org/en/un75/climate-crisis-race-we-can-win>.
- [29] Jänicke, M. (1993). Über ökologische und politische Modernisierungen. *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht*, 2, 159-175.
- [30] Lohmann L. (2010). Climate Crisis: Social Science Crisis. In: Voss M. (eds) *Der Klimawandel*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 133-153. https://doi.org/10.1007/978-3-531-92258-4_8.
- [31] Statement by the Honorable Elias Camsek Chin Vice President of the Republic of Palau to the 63RD Regular Session of the United Nations General Assembly. (September, 2008). New York. Retrieved from https://www.un.org/en/ga/63/generaldebate/pdf/palau_en.pdf.
- [32] Address by H.E. Emanuel Mori President of the Federated States of Micronesia. Before the 63rd United Nations General Assembly ew York. (September, 2008). Retrieved from https://www.fsmgov.org/fsmun/ga63_main.htm.
- [33] Vanuatu President H. E. Mr. Kalkot Matas Kelekele. (September, 2008). Retrieved from <https://www.un.org/en/ga/63/generaldebate/vanuatu.shtml>.
- [34] Resolution adopted by the General Assembly [without reference to a Main Committee (A/63/L.8/Rev.1 and Add.1)] 63/281. Climate change and its possible security implications. Retrieved from <https://www.securitycouncilreport.org/un-documents/document/res-63-281.php>.
- [35] The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) called Montego Bay Convention (dated 10.12.1982). Retrieved from <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/08/8-01/unclos.xml#treaty-header1-1>.
- [36] United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), Climate Change and Statelessness: An Overview, 6th session of the Ad Hoc Working Group on Long-Term Cooperative Action (AWG-LCA 6) under the UN Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) (1 to 12 June 2009), Bonn, Germany.

- [37] Koller, D.S. (2014). The End of Geography: The Changing Nature of the International System and the Challenge to International Law: A Reply to Daniel Bethlehem. *European Journal of International Law*, 25(1), 25-29. <https://doi.org/10.1093/ejil/chu005>.
- [38] Bethlehem, D. (2014). The End of Geography: The Changing Nature of the International System and the Challenge to International Law. *European Journal of International Law*, 25(1), 9-24. <https://doi.org/10.1093/ejil/chu003>.
- [39] Burkett, M. (2011). The Nation Ex-Situ: On climate change, Deterritorialized Nationhood and the Post-Climate Era. *Climate Law*, 2(3), 345-374. <https://doi.org/10.3233/CL-2011-040>.
- [40] Bauböck, R. (2001). Multinational Federalism: Territorial or Cultural Autonomy?, Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations 2/01. Retrieved from <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1410044/FULLTEXT01.pdf>.
- [41] McAdam, J. (2010). "Disappearing States", Statelessness and the Boundaries of International Law. *UNSW Law Research Paper*, 2. Retrieved from <http://ssrn.com/abstract=1539766>.
- [42] Duhautoy, F. (2014). Global warming: an incubator of deterritorialized states. *Polish Review of International and European Law*, 3(3-4), 35-51.
- [43] Knop, K. (2002). Diversity and self-determination in international law 61. Cambridge: Cambridge University Press. xxii.
- [44] Combacau, J., Sur, S. (2006). Droit international public, 7e éd, éd Montchrestien, Paris.
- [45] Osterloh, K. A. (2021). Self-determination and the problem of territory: a case for landless states. American University in Cairo, Thesis. AUC Knowledge Fountain. Retrieved from https://fount.aucegypt.edu/retro_etds/2410.
- [46] Dupuy, P.-M. (2008). Droit international public, 9e éd, éd Dalloz, coll. Droit public & Science Politique, Paris.
- [47] Burkett, M. (2011). The Nation Ex-Situ: On climate change, deterritorialized nationhood and the post-climate era. *Climate Law*, 2(3), 345-374. <https://doi.org/10.3233/CL-2011-040>.
- [48] Blühdorn, I. (2020). The legitimization crisis of democracy: emancipatory politics, the environmental state and the glass ceiling to socio-ecological transformation. *Environmental Politics*, 29(1), 38–57. <https://doi.org/10.1080/09644016.2019.1681867>.
- [49] Kronsell, A., Khan, J., Hildingsson, R. (2019). Actor relations in climate policymaking: Governing decarbonisation in a corporatist green state. *Environmental Policy and Governance*, 29, 399-408. <https://doi.org/10.1002/eet.1867>.
- [50] Duit, A. (2016). The four faces of the environmental state: Environmental governance regimes in 28 countries. *Environmental Politics*, 25(1), 69-91. <https://doi.org/10.1080/09644016.2015.1077619>.
- [51] Crouch, C. (2006). Neocorporatism and Democracy. In C. Crouch, & W. Streeck (Eds.). *The diversity of democracy: Corporatism, social order and political conflict*. Aldershot: Elgar, 46-70.
- [52] Geus, Marius de. (1996). The Ecological Restructuring of the State, in Doherty, Brian and Geus, Marius de (Eds.) *Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights and Citizenship*, London and New York: Rutledge.

- [53] Papa, M. (2008). The Voluntary Environmentalists: Green Clubs, ISO 14001, and Voluntary Environmental Regulations (review). *Global Environmental Politics*, 8(2), 156-158.
- [54] Schlosberg, D. (2008). Ecological modernisation, American style. *Environmental Politics*, 17(2), 254-275. <https://doi.org/10.1080/09644010801936206>.
- [55] Barry, J. and Doran, P. (2006). Refining green political economy: from ecological modernisation to economic security and sufficiency. *Analyse and kritik*, 28(2), 250-275.
- [56] Vanek, D. (2001-2002). Interview with Murray Bookchin. *Harbinger, A Journal of Social Ecology*, 2(1). Retrieved from <https://social-ecology.org/wp/2001/10/harbinger-vol-2-no-1-%E2%80%94murray-bookchin-interview/>.
- [57] Ekeli, K.S. (2007). Green Constitutionalism: The Constitutional Protection of Future Generations. *Ratio Juris*, 20(3), 378-401.
- [58] Barry J. (2008). Towards a Green Republicanism: Constitutionalism, Political Economy, and the Green State. *The Good Society*, 17(2), 3-11. <https://doi.org/10.1353/gso.0.0040>.
- [59] Leopold, A. (1970). *A Sand County Almanac: With Essays on Conservation from Round River*. Ballantine Books.
- [60] La naturaleza con derechos: de la filosofía a la política. Alberto Acosta y Esperanza Martínez (compiladores). (2011). Ediciones Abya-Yala, Quito.
- [61] Stone, Ch.D. (1972). Should Trees Have Standing? Towards Legal Rights for Natural Objects. *Southern California Law Review*, 45, 450-501.
- [62] *Sierra Club v. Morton Sec. Int.* N. 70-34. Supreme Court of the United States. 405 U.S. 727. Retrieved from <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload684.pdf>
- [63] Tamaqua Borough, Schuylkill County, Pennsylvania. Ordinance No. 612 of 2006. Retrieved from <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload666.pdf>
- [64] Constitution of the Republic of Ecuador (2008). Retrieved from <https://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>.
- [65] Mason, I. (2007). Earth, rights and insects: A holistic approach to environmental law. *Environmental Law Management*, 19, 87-92.
- [66] Sixty-fourth session. Agenda item 53 (d): Sustainable development: protection of global climate for present and future generations. Retrieved from <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/356/85/PDF/N1035685.pdf?OpenElement>.
- [67] Law of the Rights of Mother Earth. Retrieved from <http://www.worldfuturefund.org/Projects/Indicators/motherearthbolivia.html>.
- [68] Ley No. 300 de 15 de Octubre de 2012 Decreta “Ley Marco de la Madre Tierra y Desarrollo Integral Para Vivir Bien”. Retrieved from <http://files.harmonywithnatureun.org/uploads/upload655.pdf>.
- [69] Cheng, D. (2017). Mt Taranaki will be granted special legal status similar to Te Urewera and the Whanganui River. Retrieved from https://www.nzherald.co.nz/kahu/mt-taranaki-will-be-granted-special-legal-status-similar-to-te-urewera-and-the-whanganui-river/VTRFLCDR6Y7BSUE2C6I5PXI7MM/?c_id=1&objectid=11963982.
- [70] Rights of Nature Law and Policy. URL: <http://harmonywithnatureun.org/rightsOfNature/>.
- [71] Harmony with nature: resolution / adopted by the General Assembly. Retrieved from <https://digitallibrary.un.org/record/821075?ln=ru>.
- [72] Encyclical Letter “Laudato Si” of the Holy Father Francis on Care for our common home. Retrieved from https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html.

- [73] Kauffman, C.M. and Martin, P.L. (2018). Constructing Rights of Nature Norms in the US, Ecuador, and New Zealand. *Global Environmental Politics*, 18(4), 43-62. https://doi.org/10.1162/glep_a_00481.
- [74] Bender, M., Bustamante, R., Leonard, K. (2022). Living in relationship with the Ocean to transform governance in the UN Ocean Decade. *PLoS Biol* 20(10): e3001828. <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.3001828>.
- [75] 16 U.S. Code § 1531 1(a)(3) - Congressional findings and declaration of purposes and policy. Retrieved from <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/16/1531>.
- [76] Swatuk, L. (2017). The Green State in Africa by Carl Death (review). *Global Environmental Politics*, 17(2), 156-158.
- [77] Lambacher, J. (2004). The Green State - Rethinking Democracy and Sovereignty (review). *Global Environmental Politics*, 4(4), 148-151.
- [78] Ekeli, K.S. (2004). Environmental Risks, Uncertainty and Intergenerational Ethics. *Environmental Values*, 13(4), 421-448. <https://doi.org/10.3197/0963271042772578>.
- [79] Mohai, P., Pellow, D.N., Roberts, J.T. (2009). Environmental Justice. *Annual Review of Environment and Resources*, 34(1), 405-430. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-082508-094348>.
- [80] Institute of Medicine (US) Committee on Environmental Justice. (1999). *Toward Environmental Justice: Research, Education, and Health Policy Needs*. Washington, DC: National Academies Press (US). <https://doi.org/10.17226/6034>.

Світлана Валеріївна Муравйова

аспірантка кафедри права Європейського Союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Пушкінська, 77, Харків, Україна
e-mail: muravyova0508@gmail.com
ORCID 0000-0003-0177-8044

Svitlana V. Muravyova

Postgraduate Student of the European Union Law Department
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Pushkinska Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: muravyova0508@gmail.com
ORCID 0000-0003-0177-8044

Рекомендоване цитування: Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 159. С. 129–159. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>.

Suggested Citation: Muravyova, S.V. (2022). Environmental and Climate Crises as a Factor in the Development of Modern Constitutionalism and Environmental Security. *Problems of legality*, 159, 129-159. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>.

Статтю подано / Submitted: 04.12.2022
Доопрацьовано / Revised: 14.12.2022
Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2022
Опубліковано / Published: 25.12.2022